

М. М. ЦИМБАЛЮК

«БУТТЄВІСТЬ» ПРАВА ТА ОНТОЛОГІЯ ПРАВООСМИСЛЕННЯ

Аналізуються можливості та основні напрями дослідження онтологічних підвалин права та правосвідомості в сучасній юридичній науці.

Ключові слова: форми буття права, правова онтологія, правосвідомість, смислові основи права.

Анализируются возможности и основные направления исследования онтологических основ права и правосознания в современной юридической науке.

Ключевые слова: формы бытия права, правовая онтология, правосознание, смысловые основы права.

The article is devoted to the analysis of the opportunities and the main directions of researching the ontological foundations of law and legal consciousness in contemporary juridical science.

Key words: being forms of law, legal ontology, legal consciousness, semantic foundations of law.

Динаміка розвитку сучасного світу дедалі переконливіше свідчить про те, що нормативний зміст права не повинен визначатися самою лише суб'єктивною волею законодавця. Відповідно, актуалізується проблема пошуку об'єктивних чинників даного змісту у царині організаційних механізмів та тенденцій природно-суспільної реальності. Адже, якщо не тільки уявленнями про «бажаний» стан речей зумовлюється правова нормативність, то детермінанти останньої мають знаходитись також серед наявних та потенційних модусів *правової дійсності*.

Щоправда, тут варто, мабуть, згадати й про те, що далеко не всі підходи до вивчення феномену права як такого, і правосвідомості особливо, передбачають визнання коректності навіть постановки згаданої проблеми. Скажімо, з точки зору нормативістської концепції Г. Кельзена, що покладена в основу так званого «чистого вчення про право», сферу дії останнього можна віднести виключно до царини «належного», а не «сущого», а тому предметом правознавства може бути лише «формальний», а не «сутнісний» бік права. Відповідно, прибічники цієї концепції вважали за необхідне «очищення» правової науки від будь-яких ідеологічних, соціологічних, етичних, психологічних та онтологічних понять, оскільки «примусова сила права» спрямовується лише в залежності від вираженої в «основній нормі» волі верховної влади та логічного обґрунтування нею усіх інших норм та директив.

Проти такого підходу неодноразово виступав на сторінках своїх робіт Б.О. Кістяківський, особливо зауважуючи на помилковості жорсткого протиставлення сущого та належного у сфері онтології, через те що перманентні трансформації емпіричного буття, що виявляють себе у тих чи інших своїх різновидах, органічно поєднують у собі як суще, так і належне. Отже, «насправді буття однаково притаманне як явищам, пояснюваним за допомогою категорії необхідності, так і явищам, що визначаються категорією належного. А те, що правові явища Г. Кельзен причисляє до належного, мислимого у встановленому ним специфічному розумінні, то вже силою цієї висхідної точки зору вся його побудова постає як чистої води формально-логічна конструкція, котра ніяк не стикається з

буттям і реальністю права. Однак у цій відстороненості від усякого буття й реальності Г. Кельзен і бачить власне сутність юриспруденції та юридичного методу», тоді як «однобічна нормативно-логічна побудова... непридатна навіть для вузької сфери юридичної догматики»¹. Адже остання сама виявляється історичною, прагнучою релевантності конкретному соціокультурному контекстові, оскільки динамізм суспільно-правової реальності складає суттєву протидію будь-яким спробам «ідеальної формалізації» та «остаточної стабілізації» права. Разом з тим, як вже зазначалося, догматична юриспруденція з цілком зрозумілих причин змушена розглядати усяке чинне право як замкнену та «самодостатню» систему, за можливістю позбавлену прогалін (як виявів її логічної неповноти) та колізій (що свідчили б про її логічну непослідовність та суперечливість), а тому характеризувану її структурно-функціональною стабільністю й завершеністю. У той же час, загальна теорія права, що охоплює своїм предметом насамперед саму парадигму праворозуміння, аналізуючи не лише структуру, функції та форми реалізації права, але й витoki правової належності як такої, повинна враховувати й ту суттєву обставину, що право є культурно-історичним явищем, яке формується, функціонує та змінюється невідривно від динамічного контексту еволюції суспільних відносин.

До того ж, якщо упорядкованість природи реалізується завдяки їй, так би мовити, «внутрішньоорганізаційному унормуванню», то суспільний порядок регулюється здебільшого «трансцендованою» (винесеною за межі непосредних людських дій) нормативністю. Тим самим, до речі, й створюється можливість розірваності сушого та належного. Однак вже хоча б через те, що останнє є проєкцією бажаного на потенційне буття, правову належність не варто протиставляти онтології дійсного, з якого виростає майбутнє. Тим більше, що саме в надрах суспільного буття генерується здатність до свідомого оцінювання реальності та нормативно-смыслового її упорядкування. «Суспільство, – як зазначає Р.Циппеліус, – є структурою смислоорієнтованих дій: структурою, при виникненні якої норми відіграють ключову роль»², оскільки лише таким чином піддається врегулюванню усвідомлена свобода суспільної поведінки індивідів, котра вже не вписується в масштаб природно-інстинктивної керованості. Відповідно, в контексті будови суспільних відносин, чинників їхньої стабільності та динаміки варто, мабуть, шукати онтологічні механізми, що були б придатними для обґрунтування соціокультурної своєчасності та доречності основоположних смислових орієнтирів права.

Згадаємо, що наявність та значущість таких механізмів для правосвідомості визнається аж ніяк не усіма теоретиками права. Наприклад, такі відомі дослідники, як Г. Харт та Ф. Фон Хайек цілковито заперечують будь-яку «зовнішню» детермінацію права навіть з позиції тих «вищих цілей», що задаються базовими правовими цінностями³. Однак, як доречно, гадається, висловився з цього приводу Л. Фуллер, «якщо ви належите до покоління, яке звикло говорити й думати, що «закон є закон», єдиним способом врятуватися від одного закону для вас буде встановити інший закон, спрямований проти нього, і він так чи інакше повинен стати «вищим законом». А значить ці поняття про «вищий закон», котрі є достойним приводом для стурбованості, самі можуть виявитися запізнаним плодом... юридичного позитивізму»⁴. Тобто зведення права виключно до законодавчої нормативності, врешті-решт, призводить до суперечностей при зіткненні з проблемою переважності між взаємопротилежними вимогами закону та метаюридичних

критеріїв її вирішення. При цьому основна причина, з якої послідовні представники позитивістської правової школи усіяко намагаються уникати будь-яких «цілеспрямованих» інтерпретацій права, полягає не стільки у тому, що подібне праворозуміння може призвести до анархії (через граничну неоднозначність та релятивізацію самих понять «доцільності» й «справедливості закону»), скільки у тому, що воно «здатне завести нас надто далеко у протилежному напрямку. В цілокладеній інтерпретації, розвиненій без усіякої міри, позитивізм вбачає загрозу свободі й гідності людини»⁵.

Ведучи мову про онтологію формування регулятивних цінностей правосвідомості, варто диференціювати, з одного боку, онтогенетичний та філогенетичний аспекти смислоутворення, а з іншого – психологічний та ідеологічний рівні відношення до правової реальності, оскільки принципи взаємодії цих площин правосвідомлення є ключовими у пошуку механізмів буттєвої зумовленості останнього. Адже філогенетично, тобто як правосвідомість «трансцендентального суб'єкта», що втілює в собі «усупільнені» (національні та загальнолюдські) правові цінності, осмислення права можливе лише через інтерактивність індивідуальних його «векторів», котрі закладаються в онтогенезі кожної людини. І, навпаки, формування індивідуальної правосвідомості завжди відбувається в словому полі певного соціуму, що в тій чи іншій мірі реалізує «правову аксіологію людства». Так само й правова ідеологія (як особова, так і супільна) кристалізується через «інтерференцію» почуттів та емоцій, що супроводжують процеси правового регулювання міжлюдських відносин, тоді як самі психологічні реакції у даній царині здебільшого зазнають вагомого впливу з боку домінуючих або ж популяризованих у суспільстві парадигмальних засад правової ідеології.

Інакше кажучи, формування правових смислів здійснюється у вигляді онтологічно зумовленого циклічного процесу, що пульсує між «одиночністю» та «загальністю» людського буття, прагнучи до гармонізації останніх. Воно починається вже на рівні безпосередньої міжлюдської інтеракції, основи якої закладаються ще на досоціальному – біологічно-природному рівні. Скажімо, інстинкт самозбереження нерідко виступає у ролі стримуючого, самообмежуючого начала не лише у людських, але й у тваринних взаємовідносинах; в межах останніх також можна віднайти хоча й інстинктивні, але все ж таки основи нормативної поведінки (наприклад, «ритуальні танці» тварин, мітка території «ареалу ексклюзивної індивідуальної свободи» тощо). Навіть під час виявлення, здавалося б, нічим не стримованої агресії при смертельних сутичках з войовничими супротивниками, тварини доволі часто дотримуються певних «правил ведення війни». Як зазначає щодо цієї обставини Ж. Пікте, «сучасні натуралісти, вивчаючи низькорозвинений інтелект тваринного світу, виявили примітивні правила війни. Серед представників одного виду тварин, наприклад, інстинкт агресії зазвичай не доводить до вбивства супротивника. Поєдинок регулюється певними правилами: олені б'ються лише за допомогою рогів, а в сутичці між вовками чи собаками слабший здається, підставляючи іноді при цьому горлянку переможцю, котрий утримується від смертельної хватки»⁶.

Правда, на відміну від суто природної «протонормативності», як вже згадувалося, унормування людського співжиття здійснюється не стільки через інстинктивні канали зв'язку із природно-супільним середовищем, скільки через усвідомлення форм належної поведінки. Останні визначаються шляхом співвіднесення результатів супільних дій людини з тими станами речей, що пов'язані із соціаль-

ним схваленням чи, навпаки, засудженням. Відповідно, якщо упорядкування явищ за законами природи чи інстинктивна поведінка тварин характеризуються досить жорсткою зумовленістю, то свідомо поведінка людини, котра відзначається наявністю осмисленої свободи дій та розумінням їхніх наслідків, регулюється переважно через фактор моральної та правової відповідальності. Причому цей фактор поширюється не лише на безпосередні дії з позиції прийнятих у суспільстві норм, але й самі норми є предметом суспільної відповідальності, будучи результатами виявлення людської свободи. Адже «норми та нормативні закони можуть бути створюваними та змінюваними людьми, або, точніше кажучи, рішенням чи згодою дотримуватись їх або ж змінити їх, а, значить, людина несе за них моральну відповідальність; можливо, не за норми, котрі вона виявила в суспільстві, коли вперше почала замислюватися над ними, а за норми, котрі вона схильна терпіти, оскільки з'ясується, що вона може зробити що-небудь для їх зміни. Норми є рукотвірними у тому розумінні, що нам немає кого звинувачувати за них, окрім самих себе – ні природу, ані Бога»⁷.

Первинне конституювання основ свідомої нормативності спостерігається на індивідуально-психологічному рівні, коли суб'єкт, прагнучи реалізувати свою суспільнобуттєву свободу, свою «онтологічну автономію», відчуває, разом з тим, необхідність визначення її границь, дотримання яких має стати обов'язковим для всіх, щоб гарантувати відповідну правову свободу кожного (особливо у тих випадках, котрі передбачають перехресчування індивідуальних претензій на поширення своєї свободи). Вже сам «факт встановлення особливих законів оцінки або норм свідчить про автономію людини, автономія ж ця, безумовно, вказує на свободу людини взагалі, тим більше людської особистості. Далі, з факту самостійної оцінки та автономії впливає принцип самоцінності людської особистості та рівноцінності особистостей між собою. Нарешті, спираючись на свою автономію і свободу, людина створює собі ідеали та вимагає їхнього здійснення в реальності»⁸. При цьому, як підкреслював ще Г. Єллінек, «суттєвою ознакою поняття права є, таким чином, не примус, а гарантія, одним з різновидів якої слугує примус. Правові норми суть не стільки примусові, скільки гарантуючі норми»⁹.

Отже, відчуваючи та усвідомлюючи ту обставину, що онтологічним гарантом принаймні необхідної міри власної свободи є нормативне визнання та створення умов реалізації аналогічної свободи іншого, кожний окремий індивід у своєму онтогенезі виводить для себе певні особисті мірила людської гідності та правоздатності як таких. Тому «в основі будь-якого правопорядку і держави лежить обопільне духовне визнання людей – повага та довіра їх один до одного»¹⁰. Згадані правосмислові мірила передбачають насамперед визнання права як онови міжлюдських стосунків, на підставі чого конститууються запити щодо поваги до власної гідності, свободи та автономії кожного з суб'єктів правовідносин, а також визнання за іншими суб'єктами таких самих прав. Тобто в самій своїй ідеї право спрямоване на «вирівнювання» суспільних *можливостей* індивідів, оскільки свобода без «рівності шансів» є несумісною з покладеною в основу права ідеєю справедливості. Тут мова йде саме про «суспільні можливості», оскільки «актуальна зрівнялівка», як відомо, є настільки ж несправедливою (а, отже, й «неправовою»), як і правова нерівність. Як відзначав П.І. Новгородцев, «безумовне значення людини передбачає свободу як природне та необхідне вираження її морального ества: без свободи ми не мислимо особистості. З іншого боку, так як у кожній

людині ми маємо визнати цю найвищу моральну сутність, ми вимагаємо по відношенню до всіх людей рівності. Уявити собі суспільний прогрес без прагнення до здійснення цих начал – рівності та свободи – немислимо; і не дивно, якщо здавна, з часів грецької філософії, у цьому вбачались основні вимоги природного права»¹¹.

Але ж, певна річ, в силу розбіжностей (а подекуди досить відчутних) в антропологічних характеристиках індивідів, а також культурно-буттєвих умов їхнього суспільного становлення й існування, суб'єктивні уявлення кожного з них про необхідну і достатню правову свободу є, зазвичай, істотно відмінними. Ці відмінності нерідко призводять до цілком зрозумілих конфліктних ситуацій при зіткненнях неспівмірних індивідуально-нормативних орієнтирів належності. Проте, мірою інтерактивної єдності соціуму, в межах якого відбувається генеза правової регуляції та її осмислення, поступово формуються ті «результуючі» правові смисли, що дозволяють вести мову не лише про індивідуальну, але й про *суспільну правосвідомість*. Саме в результаті такої «інтерференції» індивідуальних модусів правоосмислення здійснюється конституювання інтерсуб'єктивних правових цінностей, що складають критеріальне ядро природності й людиномірності самого феномена права. Як слушно зауважив К. Ясперс, «в природному праві з давніх пір робилися спроби виявити ці загальні властивості, що пов'язують усіх людей. Природне право встановлює права людини, прагне створити всередині світового порядку інстанцію, котра захищала б окрему людину від насильницьких дій з боку держави через посередництво дієвих правових процесів під егідою суверенітету усього людства... Його кінцева мета завжди відносна – це мета безпосереднього існування, але виростає вона з абсолютної кінцевої мети дійсного та повного людського буття у світі»¹².

Завдяки саме такій спрямованості на трансцендування регулятивних смислів права до рівня загальнолюдських ідеалів (що онтологічно стимулюється процесами консолідації людства в єдину культурнобуттєву світову систему) розвиток правосвідомості отримує свій філогенетичний статус, долаючи обмеженість національних систем правової нормативності. У площині філософсько-категоріального аналізу це означає сходження правових смислів від одиничного та особливого до всезагального, орієнтири якого знаходять свою об'єктивізацію у нормах міжнародного права та все глибше проникають до матерії національного права окремих країн. Тим самим утверджуються правові координати людяності, гуманізму як сутнісної якості людства, що виступає в ролі «трансцендентального суб'єкта». Говорячи про згадану якість словами С.Н. Булгакова, «ця споконвічна, метафізична єдність людства, ця людяність є тією позитивною духовною силою, що діє у світі, його поєднуючим началом»¹³.

Тож, оскільки право не є самоцілним, воно виростає з людської буттєвості як чинник її самоорганізації та спрямовується у царину суспільного буття з метою його унормування згідно з актуальними культурно-ціннісними орієнтирами, то необхідною умовою дієвості правових норм є їхня скорельованість з тими онтологічними підвалинами, в контексті яких, власне, й визначається міра їх об'єктивності.

1. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 401-402. 2. Цингеліус Р. Філософія права. – К.: Тандем, 2000. – С. 192. 3. Харп Г.Л.А. Позитивизм и разграничение права и морали // Правоведение. – 2005. – №5. – С.112; Хайек Ф.А. фон. Пагубная само-

надеянность. Ошибки социализма. – М.: Прогресс, 1992. – С. 19. **4.** Фуллер Л. Позитивизм и верность праву. Ответ профессору Харту // Правоведение. – 2005. – № 6. – С. 149. **5.** Там же. – С. 158. **6.** Ликте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. – Международный Комитет Красного Креста, 1993. – С. 76. **7.** Понпер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1. – К.: Основи, 2000. – С. 76. **8.** Кістяківський Б.О. Цит. работа. – С. 35-36. **9.** Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб.: Общественная польза, 1905. – С. 246. **10.** Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Рагорть, 1993. – С. 267. **11.** Новгородцев П.И. Об общественном идеале. – М.: Правда, 1991. – С. 110-111. **12.** Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 210. **13.** Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М.: Политиздат, 1990. – С. 107.